

ТҮРК ТИЛДЕРИНЕ ТЕКТЕШ ЭМЕС ТИЛДЕРДЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН КОШ СӨЗДӨРДҮН ТҮГӨЙЛӨРҮНӨ ЭТИМОЛОГИЯЛЫК ТАЛДОО

(«Древнетюркский словарь» жана кыргыз тилинин материалдарынын негизинде)

Түркологияда тилдин баюу жолдору монографиялык изилдөөлөрдө, тарыхый грамматикаларда, жогорку окуу жайлары үчүн жазылган окуу китептеринде тигил же бул маеселелери изилденип келүүдө. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде, өздөштүрүлгөн лексиканы иликтөөгө алуунун бир топ татаал жактары да бар, себеби тилдик байланыш түрдүү тарыхый кырдаалдарда жана түрдүү географиялык шарттарда ишке ашкандыктан «язык-источникти» аныктоо айрым кыйынчылыктарды алып келет [12, 6-б.]. Дүйнө жүзүндө тигил же бул тил башка тилдерден бөлүнүп, бөтөнчө жашай албайт. Тилдин сөздүк корунда бир элдин башка элдер менен болгон маданий, саясий-экономикалык байланышы чагылдырылып турат. Мына ошондуктан лексиканын өнүгүшү тилдин ички ресурстарынан гана эмес, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн эсебинен да өнөгөп отурат [7, 205-б.]. Жаңыдан өздөштүрүлүп жаткан лексема ошол тил үчүн тигил же бул деңгээлде жаңы элемент болуп саналат [13, 347-б.]. Ошондуктан жаңы элементти кабыл алууда тилдин тыбыштык өзгөчөлүктөрү толук эске алынат. Тилчилер тарабынан белгиленгендей, копулятивдүү композиттердин түгөйлөшүү процессинде синонимия, антонимия кубулуштары кандай кызматты аткаrsa, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн салмагы да ошондой эле. Демек кош сөздөрдүн жасалышында, кандайдыр бир деңгээлде четки элементтердин аткарган кызматы чоң.

Колдо бар материалдарга таянсак, тилдеги кош сөздөрдүн өнүгүшүнө чет тилден кирген элементтердин тийгизген таасири тууралуу түркологияда монографиялык деңгээлде жазылган илимий изилдөөлөр жокко эсе. Ал эми байыркы түрк жазма эстеликтериндеги композиттердин курамындагы өздөштүрүлгөн сөздөр түркологиядагы өзөктүү маселелерден. Белгилеп кетчү нерсе, өздөштүрүлгөн сөздөрдөн уюшулган композиттердин өңчөйү семантикалык жактан синонимдик катышта турушат. Себеби тилдеги түшүнүктүн маанисин тактоо, толуктоо максатында ошол эле түшүнүктү атаган чет тилден кирген сөз менен айкашып колдонулса, тескерисинче тилдеги жаңы сөздү чечмелөө үчүн тилдин сөздүк корундагы төл лексемалар менен айкашып кош сөздөр жасалган. Натыйжада, бир эле түшүнүктүн эки атоосу пайда болгон.

“Древнетюркский словарь” [5, 676 с.] жана азыркы кыргыз тилиндеги өздөштүрүлгөн сөздөрдүн тилдик курамы негизинен окшош. Анда монгол, кытай, санскрит жана араб-иран тилдеринен оошуп келген лексемалар кездешет. Албетте чет тилдерден кирген элементтердин курамы жазма булактарда жана кыргыз тилинде бирдей эмес. Сөздүккө мүнөздүү четки элементтердин айрымдары кыргыз тилинде тыбыштык, семантикалык жактан жылышууга учураса, ал эми кээ бирөөлөрү тилдин өнүгүшү менен таптакыр колдонулбай калган. Мисалы, кытай тилинен оошкон сөздөр фонетикалык бөгөттөргө учураса, санскрит элементтери буддизмдин түрк тилдүү элдердин дүйнөтаануу, дүйнө кабыл алуусуна шайкеш келбөөсү менен байланышта каралышы зарыл. Ал эми кош сөздөрдүн курамындагы чет сөздөрдүн бир бөлүгү кыргыз тилине кийинки доорлордо өздөштүрүлүп алынган.

Түрк тилдерине анын ичинде кыргыз тилине кытай тилинин тийгизген таасири жөнүндө тил илиминде атайын иликтөөлөр сейрек кездешет. Бул маселени XIX к. төртүнчү чейрегинде белгилүү орус синологу В.П.Васильев алгачкы ирет көңүл бурган эле. Ал эмгегинде кытай тили менен Орто Азиядагы түрк тилдеринин бири-бирине тийгизген таасирин иликтөөгө алуу бул ареалда жайкашкан тилдердин тарыхый калыптануусундагы чечилбеген маселеге шоола чачарын белгилеген эле [3, 69-б.].

Түрк тилдеринин ичинен уйгур тилиндеги китаизмдер терең изилдөөгө алынган. Бул иликтөөлөрдө негизинен коомдук-саясий терминдерге жана азыркы оозеки лексикасына көбүрөөк басым жасалган [10, 349 б.; 372 б.]. Уйгур тилиндеги китаизмдердин терең изилдөөгө

алынгандыгы, бул тилде сүйлөөчү элдин Кытай Элдик Республикасынын курамында жашашы жана кытай элементтеринин жыш учурашы менен мүнөздөлөт.

Кыргыз тилиндеги китаизмдерге, алгачкылардан болуп Ч.К.Дыйканова иликтөөлөрүндө кайрылган. Ал К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» тогуз уңгу кездешерин айтат [6, 134-135-б.].

Түрк тилдериндеги китаизмдерди мезгил жактан эки доорго бөлүп кароого болот. Биринчи же байыркы кытай лексикасы түрк тилдеринин өнүгүшүнүн Хун доорунда (б.э.ч.3к.-б.э.5ч.) жана Тан империясынын мезгилине таандык. Н.А.Баскаковдун пикиринде, кытай ж.б. тилдердин түрк тилдерине болгон таасири Хун доорунда эле башталган. Ал мынтип жазат: «Хун доорунда азыркы түрк, монгол жана тунгус-маньчжур тилдеринин уюткусунда же башатында турган уруулук тилдердин аралашышына жана калыптанышына Чыгыш Европа, Орто жана Борбордук Азияны мекендеген кытай, санскрит, о.э., славян, байыркы иран диалектилеринде сүйлөгөн уруулардын жана уруулук бирикмелердин тилдери таасирин тийгизген. Кытай жана санскрит тили чыгыштагы түрк тилдерине көбүрөөк таасир берген...» [1, 120-б.].

Чыгыш түрк каганаты VII к. орто ченинде Тан империясына көз каранды абалда калат. Ушул мезгилде, чыгыш түрк каганатынын башында турган Жангар Кимин-хан өзүнүн элин кытайларга окшоштурууга аракет кылган. Ал түрктөрдү кытайлардын кийимин кийүүгө, үй салууга, эгин себүүгө мажбурлаган [4, 165-б.]. Мындай коомдук-саясий абал албетте, түрк лексикасына таасирин тийгизбей койгон эмес.

Маалым болгондой, Борбордук Азиядагы эң байыркы элдердин бири болгон кыргыздардын кытай династиялары менен терең саясий, экономикалык-маданий алакаларда болуп келгендигин тарыхый булактар тастыктап келет. Атап айтканда, IX к. Кытай императорлорунун Кыргыз кагандарына жөнөткөн дипломатиялык катнаамалары. Бул каттар ата-бабаларыбыздын өз учурунда Борбордук Азияда ээлеген өзгөчө ордун, айрыкча Тан империясы менен тынчтыкта жана дипломатиялык тыгыз карым-катнашта жашаганын көз алдыбызга тартат [8, 3-б.].

Түрк тилдүү элдердин, анын ичинде кыргыздардын лексикасына кытай тилинин таасиринин өсүшүнүн экинчи этабы Цинь империясынын тарыхый аренага (XVII–XX кк.) келүүсү менен байланыштуу. Мындан сырткары, түрк тилдерине китаизмдер кыйыр жол менен же башка тилдер аркылуу киргендигин Н.А.Баскаков изилдөөлөрүндө кайрылып кетет. Анын пикири боюнча, монгол жана маньчжур тилдери эки тилдин ортосунда тилдик көпүрө катары кызмат кылган [2, 37-б.]. Ал эми кыргыз тилине, кийинки мезгилде өздөштүрүлгөн сөздөр, Чыгыш Түркстандан Фергана өрөөнүнө журт которушкан уйгурлар аркылуу кирген. Түрк тилдериндеги китаизмдерди изилдеген Н.А.Баскаков көпчүлүк түрк тилдеринин лексикасына орток элүүдөн ашуун китаизмдердин бар экендигин аныктаган [3, 70-б.].

Кош сөздөрдүн курамында кездешкен китаизмдерди жогорку өзгөчөлүктөрдү эске алып эки доорго бөлүүгө болот. Мындай композиттер эреже катары биринчи же экинчи компоненти китаизмдерден уюшулган. Эки компоненти тең өздөштүрүлгөн сөздөрдөн турган композиттер жокко эсе. Байыркы түрк жазма эстеликтеринде биринчи түгөйү кытай элементинен турган композиттер сан жагынан көбүрөөк.

ДТС: *bütün çin* < «чындык» [ДТС 134] - *çin* > кит. *çhên* «верный» (Gabain 1974,334) > кит. *чжень* «истинный, верный» [Новгородский, 1951,46-47];

joŷi çanaq < «идиш-аяк» [ДТС 270] – *çanaq* > кит. *chin* «китайский» + *ajaq* «чашка» > «посуда» [Räsänen 1969,98];

otaçi baqşi < «дарыгер» [ДТС 373] – *baqşi* > кит. *pâk-şi* // *pâk-dzi* «мастер, учитель» [Gabain 1974,326];

qap tolyuq < «кап, чанач» [ДТС 420] – *qap* > кит. *kia* > кап «карман»

[Gabain 1974,355];

teŋ tus < «тең-туш» [ДТС 551] – *teŋ* > кит. *t'an-tan'* «равнина, широкая ровная поверхность» [Колоколов, 1935,16];

eşit-tiŋla < “тында» [ДТС 185] – *tiŋla* > кит. *tiŋ* «слушать» [Räsänen 1969,478]; Бул сөз түрк тилдерине субстантивдешкен абалда өздөштүрүлүп алынган да, этиштин -ла мүчөсү жалганып өтмө этиш жасалган. Баары – 28 композит.

Кырг.: *кудай – теңир* < *teŋri* > кит. *ṣen-li* «бог» [Pelliot 1944,185];

темир-тезек – *temir* // *temür* (КР31,) < кит. *te-pi* «железные куски, листы» [Чэнь Чан-Хао 1953,169] ж.б.

Жогоруда келтирилген сөздүктөгү кош сөздөрдүн курамындагы китаизмдер кыргыз тилинде бүгүнкү күндө да колдонулат. Бирок, (тең-туш композитинен башкасы) кош сөздүн курамында эмес жеке колдонулат. ДТСде, китаизмдер негизинен уйгур жазмасы менен жазылган эстеликтерде кездешет. Бул жазма эстеликтердин эң байыркысы болжол менен V-VII кк. жазылган «Покаянная молитва манихейцев» котормосу болуп саналат. Байыркы доорго таандык китаизмдердин көпчүлүгү азыркы кыргыз тилинде колдонулбайт. Мындай өздөштүрүлгөн сөздөр калың элге таралган эмес да, мезгил өткөн сайын унут калып кеткен. Биздин оюбузча, бул китаизмдер билимдүү адамдардын гана речине мүнөздүү болгон. Алар төмөнкүлөр: *qaj beltir* < “жолдор жана кайчылыштар” [ДТС 406], *kojmsa aүйiіq* < “казына” [ДТС 311], *tsuj jazıuq* < “жазык, күнөө” [ДТС 583], *xua ḍeṣäk* < «гүл» [ДТС 638] ж.б.

Изилдөөчүлөрдүн басымдуу көпчүлүгү белгилешкендей, негизинен атооч түркүмүндөгү (зат,сын,сан) сөздөр өздөштүрүлүп алынган [15, 223-б.; 9, 173-б.]. Ал эми этиштик маанидеги сөздөр өтө сейрек учурайт: *eşit-tiŋla* < “тында» [ДТС 185], *erincäkä-tsurjka-* < “боорукердик көрсөтүү» [ДТС 178]. Бул композиттердин түгөйлөрү субстантивдешкен абалда өздөштүрүлгөн да, түрк тилдеринде кайрадан этишти жасоочу мүчө жалганып этиш жасалган.

Эки түгөйү тең китаизмдерден турган, сөздүктөн жана кыргыз тилинен *altun kümüş* композитин белгилөөгө болот. Кыргыз тилинде да баштапкы маанисинде эле колдонулат. “*altun kümüş*” < «байлык, дүнүйө маанисинде» [ДТС 40]: 1) *altun* < түрк. *ala* ~ *al* “красный” + кит. *tun* “медь” > «золото» [Чэнь Чан-Хао 1953,328]; *ai* “красный” + кит. *toŋ* «медь» > *altun* “золото” [Räsänen 1969,18;488; ЭСТЯ 142]. А.М.Щербак да “*altun*” сөзүнө монгол жана түрк тилдеринде этимологиялык анализ жүргүзүүгө мүмкүн эмес деген жыйынтыкка келет. Ал жогорудагы иликтөөчүлөрдүн пикирине кошулат [14, 21-35-б.]. 2) *kümüş* ~ чуваш. *kémel* «серебро» > кит. *kim* «металл, золото» < *kiæm* – *liæp* «серебро» [Ramstedt 1949,116].

Экинчи этаптагы китаизмдер, кыргыз тилине кийинки кылымдарда кирген. Орто кылымдарда Кытай менен Борбордук Азиядагы көчмөн уруулардын ортосунда маданий-экономикалык алака болгондугун Г.П.Супрунско да белгилейт [11, 59; 64-б.].

Китаизмдер төмөнкү композиттердин курамында жолугат: *заң – закон* > *заң* “закон,обычай” < кит. *jaŋ* «модель,образец» > монг. *zang* «закон, обычай» [Räsänen 1969,186] < кит. *дьянь~дьянь* “модель, образец” [Колоколов 1935,573]. Бул сөз ДТСде, «модель,образец» маанисинде *jaŋ ker*, *jaŋ osuı* [ДТС 233] жана «жүрүш-туруш» маанисинде *qilq jaŋ* [ДТС 444] композиттеринин курамында колдонулган. Ал монгол тилинде «закон, обычай» маанисинде колдонулган да, түрк тилдерине ушул өтмө маанисинде алынган.

чыны-аяк – *чыны* > кит. *chin* «китай, китайский» [Räsänen 1969,111]. Композиттин экинчи түгөйү, сөздүктө *idiş ajaq* [ДТС 203], *ajaq tergi* [ДТС 27] кош сөздөрүнүн курамында кездешет.

чоң-кичине- чоң > кит. *ṣaŋ* «длина, длинный» [Räsänen 1969,116]. Мындан сырткары, атак-даңк, будуң-чан сыяктуу сөздүктө кездешпеген кош сөздөр бар.

Н.А.Баскаков *iş~is* “дело, работа” жана *suı~suw* “вода” лексемаларынын кытай тилиндеги маанилик жана тыбыштык жактан туура келген сөздөр менен салыштырат. Биздин оюбузча, бул сөздүр көөнө төл лексемасынын курамына кирген.

Компоненттери кытай элементтеринен түзүлгөн композиттер сөздүктө кыргыз тилине салыштырмалуу жыш колдонулган. Аны биз тарабынан жүргүзүлгөн статистикалык иликтөөлөр далилдей алат. Жазма эстеликтерде кош сөздөрдүн курамында кездешкен китаизмдердин басымдуу бөлүгү кыргыз тилине мүнөздүү эмес. Жогоруда иликтөөгө алынган композиттердин тигил же бул түгөйүнүн бүгүнкү күндө жеке колдонулганын байкоого болот. Биздин оюбузча, кытай элементтерин өздөштүрүүдө тилдик тоскоолдукка учураган. Себеби, кытай тилинин фонетикалык түзүлүшү түрк тилдерине туура келген эмес. Экинчиден, алар көбүнчө жазуу формасында котормолордо колдонулгандыктан, билимдүү адамдардын гана кебине мүнөздүү болушу мүмкүн.

АДАБИЯТТАР:

1. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. –М., 1962. 328 с.
2. Баскаков Н.А. Тюркские языки // Языки народов СССР. –М., 1966. –С.69-74.
3. Баскаков Н.А. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках // СТ. 1987. №5. –С. 69-74.
4. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. –М., 1993. –430 с.
5. Древнетюркский словарь. –Ленинград, 1969. –676 с.
6. Дыйканова Ч.К. Структура односложных корневых слов и основ: На материале исконной и заимствованной лексики кыргызского языка. –Б., 1998. –177 с.
7. Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка: Дис... докт. фил. наук. –Уфа, 1987. –289 с.
8. Кытай императорлорунун кыргыз кагандарына жазган каттары. –Б., 2003. –80 б.
9. Орузбаева О.Б. Словообразование в кыргызском языке. –Фрунзе: Илим, 1964. –304 с.
10. Рахимов Т.Р. Китайские элементы в современном уйгурском языке. –М., 1970. –349с.; Новгородский В.И. Китайские элементы в уйгурском языке. –М., 1951. –372с.
11. Супруненко Г.П. Из истории взаимоотношений Танской империи с Енисейскими кыргызами / В кн: Сибирь, Центральная и Восточная Азия в средние века –Новосибирск, 1976. –С.59-64.
12. Сычева В.А. Арабские и персидские лексические заимствование в гагаузском языке: Автореф. дис. ... канд. фил. Наук. –М., 1974. –19.
13. Хауген Э. Процесс заимствования / В кн: Новое в лингвистике. –М., 1972. Вып. IV. –С.344-383.
14. Щербак А.М. О характере лексических взаимосвязей тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков // ВЯ. 1966. №3. –С. 21-35.
15. Юнусалиев Б.М. Кыргызская лексикология. –Ч.И. –Фрунзе: Кыргызупедгиз, 1957. –248 с.

УДК: 371/3-14.

А.Р.Загиров, А.Т. Кожомуратов

ПРОБЛЕМЫ ШКОЛЫ НА СЕЛЕ

Статья посвящена одной из актуальных проблем в образовании – проблеме развития и совершенствования образовательных школ на селе. Руководствуясь архивными данными МО КР, представил динамику развития сети общеобразовательных школ на селе, акцентировал внимание на недостатках материально-технической базы, которыми являются недостаток школьных зданий, площадей, школьной мебели, лабораторного оборудования, дидактического материала. Наряду с этим, показана поддержка международных организаций в решении некоторых образовательных проблем.

Системой школьного образования охвачена вся территория Кыргызской Республики как городская, так и сельская местность. Школьное образование является наиболее массовым уровнем системы образования функционирующей на селе. Сегодня (2001 г.) из 1975 общеобразовательных школ, 1648 действуют в сельской местности. Динамика развития сети общеобразовательных школ на селе представлена.

В Кыргызстане всегда придавалось особое внимание состоянию материально-технической базы общеобразовательных учреждений. Однако из-за сложностей финансового характера в начале анализируемого периода, 1991-1992 гг., было приостановлено строительство порядка 40 школ разной вместимости, заложенных в 1990-1991 гг. Наиболее острая ситуация сложилась в 1992-1996 гг., например, если в 1991 г. было сдано в эксплуатацию 45 общеобразовательных школ на 25 тыс. ученических мест, то в 1993г. было введено в строй лишь 20 на 6,7 тыс. ученических мест, или в 2 раза меньше [6].

Значительное увеличение числа учащихся, ежегодно от 20 до 40 тыс. школьников, вызывает недостаток школьных зданий и учебных площадей. В целях решения этой проблемы, программами Правительства и Министерства образования и культуры Кыргызской Республики на ближайшие годы предусмотрено строительство 86 новых школ и завершение строительства ранее начатых 90 объектов школ, находящихся на консервации в разной стадии готовности [14].